

Egyházjog

Szerző: SZUROMI Szabolcs

Affiliáció: egyetemi tanár, PPKE KJPI

Rovat: Egyházjog

Rovatszerkesztő: SZUROMI Szabolcs

Lezárás dátuma: 2020.06.30

Idézési javaslat: SZUROMI Szabolcs: „Egyházjog” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SULLYOK Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Egyházjog rovat, rovatszerkesztő: SZUROMI Szabolcs) <http://ijoten.hu/szocikk/egyhazjog> (2020). Konkrét szöveghelyre való hivatkozáshoz javasoljuk a szövegbeli bekezdésszámok használatát, pl. [8] vagy [12]–[18].

Az egyházi (vallási) közösségek kezdettől fogva rendelkeztek jogi jellegű szabályokkal, amit megfelelően jellemez az ókori államok működésének szakrális jogrendje. A meghatározott szervek (tekintélyek) által bizonyos alaki és eljárási feltételekkel alkotott – felfedezett vagy deklarált – normák nem pusztán a személyek és dolgok közötti viszonyokat rendezték, hanem mindennek a Szenthez (sacrumhoz) való viszonyát is. Erre az európai jogrendek létrejöttének folyamatában legfontosabb példa maga a római jog. A kereszténység belső normarendszere a Krisztus nevére megkeresztelkedettek közötti viszonyok rendezésén túl szorosan kötődött Jézus tanításához, cselekedeteihez és az általa alapított szentségek kiszolgáltatásának feltételeihez. Mindezek eredetileg szokásjogi normákat jelentettek, amelyekre mind az izraelita szakrális jog, mind a római jog jelentős hatást gyakorolt a saját belső jogalkotó szervek által létrehozott írott joggal (zsinati, püspöki, pápai jogalkotás). Az egyház saját belső életét szabályozó jogrendjének autonómiája a IV. században elismerést nyert a Római Birodalomban. Az egyház tehát a szakrális jellegét megőrizte, önálló, az egyes államoktól és politikai rendszerektől független normaalkotási hatalommal rendelkezik, és jogosult saját belső jogának az alkalmazására és szankcionálására. Ezt az önálló jogrendszert az egyes történelmi korszakokban különböző mértékben és hatással ismerte el az állami jogalkotás, amely a XVI. századtól fokozatosan alakult át, a jogpozitivizmus általánossá válásával pedig (XVIII–XIX. század) általánosságban az állam és egyház elválasztási modelljétől függött. Így ettől az időszaktól mintegy „metajuridikus” rendszerként tekint az állam az egyes egyházak és felekezetek belső életét szabályozó normarendszerre.

Tartalomjegyzék

1. Jog - egyházjog
2. Az egyházjog mint jogrendszer ágai
3. Az egyházjog segédtudományai
4. Az egyházjogi szócikkek tematikája
5. JEGYZETEK

1. Jog - egyházjog

[1] A Jogtudományi Enciklopédia „Egyházjog” rovata jogtudományi és jogelméleti, valamint ezekhez kapcsolódó alapvető metodológiai kérdések sorát veti fel.^[1] Ezek hagyományosan egyetlen kérdésben foglalhatók össze: jognak tekinthető-e az egyházjog, és besorolható-e a jogtudományok közé az egyházjog tudománya?^[2] A problémakör lényegileg kötődik ahhoz a másik alapvető kérdéshez, hogy létezik-e jog és jogalkotói hatalom az egyházon belül,^[3] és ha igen, annak milyen relációja van a társadalomban létező joggal és jogalkotói hatalommal.

[2] Mindkét kérdés – jogtörténeti szempontból – új keletű, és visszanyúlik először a XVI. századra,^[4] majd általános jelleggel a természetjog (később: természetjogi elméletek [->természetjogtanok]), az erkölcs (a lelkiismeret által kontrolált és megítélt tett) és az ember által pozitív jogalkotói cselekedettel alkotott jog megkülönböztetésére (XVIII. század).^[5] Ez a különbségtétel a jogpozitivisták (->jogpozitivismus) elmélet uralkodóvá válását eredményezte a jogtudományok felosztása és művelése területén a kontinentális jogrendszerekben (XVIII–XIX. század).^[6] Így az állam által – meghatározott formai és eljárási kritériumok megtartásával – megalkotott, kihirdetett és hatályba lépett jog pozitivisták ideája váltotta fel a jog korábbi, jóval tágabb és az ember természetéből kiinduló jogelméleti felfogását (XIX–XX. század).^[7] Ez utóbbi elvi tarthatatlanságára már Gustav Radbruch (†1949) felhívta a figyelmet a második világháború németországi jogalkotását elemezve.^[8]

[3] A jogpozitivismus alapelvének elméleti megkérdőjeleződése ellenére a második világháború utáni jogalkotás világszerte megőrizte a pozitivisták személetesét^[9] (az angolszász jogrendszer [-> *common law* jogrendszerek] működése ettől eltérő vonulatot jelentett, mivel precedensrendszerén belül továbbra is használta a korábbi kánonjogi esetjogot^[10]). A pozitivisták jogfelfogása uralta a szocialista jogrendszereket is.^[11] Kivételt képezett – a gyarmati jog befolyása ellenére – az iszlám jog^[12] (vö. vallási és hagyományos jogrendszerek^[13]), míg a korábbi gyarmatbirodalmak nyomán létrejött államalakulatok újonnan létrehozott – kodifikált – jogrendszerére a korábbi gyarmatosító állam jogfelfogása gyakorolt meghatározó hatást. A jogpozitivismus elvi ellensúlyozását az emberi jogok egyre részletesebb (vö. különböző generációs emberi jogok) kifejtésével és szankcionálható biztosításával igyekeztek/igyekeznek biztosítani. Mindezzel párhuzamosan azonban megerősödött a természetjogi érvelés és az azokra épülő természetjogi iskolák tudományos működése.^[14]

[4] A XX. század utolsó két évtizedétől a szigorú jogpozitivismus elvi érvényesülése – az oktatásban használt jogelméleti kézikönyvektől elszakadva – fokozatosan újra teret engedett a két említett kérdésnek (vö. [1]). Ismét felmerült tehát, hogy az állami jogalkotáson kívüli, hasonló – leginkább a ->római jogi elveket és szerkezeteket megőrzött, kontinentális jogi jellegzetességekkel rendelkező normaalkotást (vö. egyházjog)^[15] vagy a már az emberben és az emberi társadalomban természetes – és nem pozitív jogalkotási folyamat eredményeként létrejött – normákat (vö. természetjog)^[16] milyen mértékben lehet a jogtudomány szemszögéből jognak tekinteni. E folyamat kompromisszumos elméleteként az egyetemeken jogi fakultásain kialakult az az álláspont, hogy az egyházjogot (másutt: vallási jogot) mindaddig, amíg részben vagy egészben helyettesíti az állam által alkotott jogot, az adott jogág területén – amennyiben viszont állami joghatással vagy szankcióval is rendelkezik, mindenképpen – a pozitivisták értelemben vett jog részének kell tekinteni. Így az ilyen egyházjogi törvények, szabályok stb. a jogtudomány részei.

[5] Az egyházjogtörténet/kánonjogtörténet ennek következtében bekerült a szekuláris értelemben vett jogtudomány kategóriájába. Ezt egészítették ki azok a ->nemzetközi jog részét képező különböző megállapodások (konkordátum, részleges megállapodás, *modus vivendi*), amelyeket az Apostoli Szentzsék és az egyes országok kötöttek a történelem folyamán, és amelyek nemzetközi jogi kötelezettségeket – beleértve a megvalósíthatóságukhoz szükséges állami jogalkotást – róttak a konkrét államokra. Az egyházjog jogi jellegének elismerése és a jogtudományokhoz történő sorolása révén a XX–XXI. században számos konfliktussal, de visszatért az önálló jogrendszerek hagyományos családjához.^[17]

[6] Az egyházak hatályos saját joga tekintetében továbbra is jelentős elméleti vita folyik a jogtudomány művelői között. Azonban a mértékadó szerzők egyetértenek abban, hogy az egyházjogot

az állami jog oldaláról leginkább az állami jogtól különböző „metajuridikus rendszerként” lehet értelmezni. Erre a „metajuridikus rendszerre” lehetnek utaló szabályok az állami jogban, és ugyanígy: az egyházjog is tartalmazhat utaló szabályokat az állami jogra.^[18] Az is tény azonban, hogy az egyház és állam elválasztásának a különböző modellek sajátosságaiból fakadóan, az egyház saját belső jogának érvényesítésére állami kényszer nem alkalmazható.^[19]

[7] A fentiek alapján – követve Carlo Fantappiè álláspontját^[20] – az egyházjogot jognak, rendszerét önálló szakrális jogrendszernek, és tudományát önálló egyházjogtudománynak kell tekintenünk.^[21] Ezt nem pusztán a jogtörténeti érvek alapozzák meg, hanem – más jogrendszerek felépítésével összehasonlításban – szerkezetének tárgya és belső logikája is.^[22] Formáját tekintve nem sorolható a pozitivista felfogású jogtudományok közé – amelyek jóval később alakultak ki –, de minden olyan alkotóelemmel rendelkezik, amely ahhoz szükséges, hogy a jog definíciójának eleget tegyen.^[23] Így az egyházon belül valódi, önálló ->jogalkotás létezik (*iurisdictio*), amely az egyházban tényleges belső jogot (*ius*) hoz létre. Ez utóbbit egyházjognak vagy kánonjognak nevezzük, amely jogot az adott egyház illetékes szervei alkotnak ki vagy érvényesítenek.^[24] Célja: a krisztushívők „istentiszteleti tevékenységének az előmozdítása az örök boldogság végső elérésének az érdekében”.^[25] Francis Xavier Schmalzgrueber (†1735) idézett meghatározásán kívül számos hosszabb és rövidebb definíció említhető, melyek kitérnek az egyházjog (vagy belső egyházjog) megalkotására illetékes, államtól független egyházi hatóságokra. Azonban Schmalzgrueber meghatározása foglalja össze leginkább a keresztény egyházak meggyőződését az önálló egyházjogrendszer lényege tekintetében.^[26]

[8] Mindez szükségessé teszi az isteni jog (*ius divinum*), a természetjog (*ius naturale*), a pozitív állami jog (*ius positivum publicum*) és az egyházi jog (*ius positivum canonicum*) kapcsán néhány klasszikus alapelv rögzítését.^[27] Szent Ágoston (†430) a jog jelentéséről úgy nyilatkozott, hogy mindazok a világi társadalomban létező törvények, melyek nem az örök törvényből (*lex aeterna*) kerülnek levezetésre, nem tekinthetők valódi jogoknak (*ius realis*).^[28] Ennek tükrében a valódi jogi norma sajátossága, hogy az végső soron kötődik az örök törvényhez (ennek az alapelveire mutatott rá Carlo Fantappiè 2019-ben^[29]). Így meg tudunk különböztetni:

a) Természetjogot (*lex naturalis*), ha az örök törvényben részesedett értelmes teremtmény által természeténél fogva ismert törvényről beszélünk. A törvénynek ez a területe a lehető legszorosabb és alapvető belső kapcsolatban van az erkölccsel és a lelkiismerettel.^[30]

b) Pozitív isteni jogot (*lex positiva divina*), amely a természetfeletti rendben adott és a kinyilatkoztatásból ismert.

c) Pozitív világi jogot (*lex positiva publica*), amelyet az arra illetékes világi (*saecularis*, azaz állami) hatóság rendel el. Az ilyen jogszabálynak a lényegéhez tartozik, hogy külső cselekvésre vagy viszonyra vonatkozik, mégpedig a törvényhozó vagy uralkodó kifejezett intézkedéséből fakadóan. A természetjogi koncepció alapján azonban nem ellenkezhet (Szt. Ágostonnál) a természetes vagy pozitív isteni törvénnyel, sőt valamiképpen levezethetőnek kell lennie abból (ez a fentebb említett jogpozitivizmus megjelenése előtt nem képezte vita tárgyát).

d) Tisztán egyházi pozitív jogot (*lex positiva canonica*), amely a pozitív világi jogtól függetlenül, az arra illetékes egyházi hatóság rendelkezésével jön létre. Az ilyen jellegű jogot tartalma közvetlen vagy közvetett összefüggésben van a Szentírásban és a szenthagyományban megőrzött normákkal, amelyek meghatározzák az egyház működésének lényegét és célját. A katolikus egyház esetében ez indokolja, hogy a jogszabályai a római pápa legfőbb irányítása és felügyelete alatt születnek meg.^[31]

[9] Aquinói Szt. Tamás (†1274) a *Summa Theologiae*-ben egy terjedelmes részt szentel a jog jelentésének feltárására és különböző aspektusainak meghatározására. Az I-II q. 90-ben általánosságban beszél a jogról (*De legibus*),^[32] majd a I-II q. 91-ben a jog egyes kategóriáit fejti ki (*De legum diversitate*).^[33] Mindezen túl önálló *Questiót* olvashatunk az „örök törvényről” (*De lege aeternae*),^[34] a természetjogról (*De lege naturali*),^[35] az ún. „emberi jogról” (*De lege humana*); nem

tévesztendő össze a modern „emberi jogokkal”, mivel e szövegben az ember által alkotott jog sajátosságainak kifejtése történik meg^[36] és annak a későbbi tekintélyéről a társadalomban (*De potestate legis humanae*).^[37] Szt. Tamás jogról alkotott koncepciója teljes összhangban van az erkölcsi szabályokban eleve adott normákkal. Ebben a keretben az „örök törvény” (*lex eterna*) az Isten által adott törvény, amely így az erkölcs, a természetjog, az isteni jog, sőt a pozitív világi jog forrása is egyben. A törvény mint szabály – vagy ha úgy tetszik, a jog maga – tehát olyan komplex kategóriának tekinthető (*regula*), amely rendezi az egész teremtett világban létező – akár belső, akár külső fórumon zajló – cselekményeket.^[38] Szt. Tamás kihangsúlyozza, hogy a jog/törvény minden körülmények között az emberi közösség javát (*bonum commune*) kell, hogy előmozdítsa. A közösség java, az erkölcsi szabályon nyugvó tett és az ember üdvösségre irányuló élete ebben a rendszerben nem bontható meg, hanem egy egységes – szorosan összetartozó – harmóniát jelent. Éppen ezért a törvényhozói hatalom gyakorlóinak számára erkölcsi köteletség, hogy a jogszabályok alkalmazása az isteni jog (*ius divinum*) tartalmával összhangban történjen.^[39] A törvények osztályozása kapcsán – amint arra már utaltunk – Szt. Tamás különbséget tesz *lex eterna*, *lex naturalis*, *lex divina* és *lex humana* között. Szt. Ágostont követve kifejezetten hangsúlyozza, hogy a törvény minden szintje végső soron az isteni törvényen nyugszik. Amennyiben tehát a pozitív emberi jogalkotási folyamat eredményeként az isteni joggal ellentétes jogszabály keletkezik, az ilyen normának nem lehet hatása az ember cselekedetire az erkölcsi renden belül. Sőt, az alávetettek körétől nem várható el egy ilyen – isteni joggal ellentétes – norma követése (vö. jogkövető magatartás), mivel az ellentétes lenne az emberi természetben gyökerező lelkiismereti köteleességgel.^[40] Szt. Tamás világossá tette, hogy az erkölcsi rend a jogrendszer oszlopa, amely a Bibliában, az apostoli tradícióban és az egyház hiteles tanításában gyökerezik. Ez viszont magában foglalja azt is, hogy pontos értelmezésére csakis a teológiai alap figyelembevételével van lehetőség.

[10] Mindez alátámasztotta azt a meggyőződést, hogy a jogalkotásnak és a jognak, a jogértelmezésnek és a bírósági tevékenységnek az emberek javára mint egyedüli célra szükséges irányulnia. Ez a béke elérését jelenti, mind a földi, mind a mennyei örök béke értelmében. A XIII–XIV. században ez a cél egységesen jelent meg az uralkodó és az egyház társadalmon belüli feladatának meghatározásában.^[41] A világi hatalom célja így a törvényhozás által elsődlegesen az e világi béke biztosítása volt az alávetettek körében; míg az illetékes egyházi hatóság tevékenységének a krisztusi tanítás hirdetésével, a szentségek és szentelmények kiszolgáltatásával és a lelkipásztori munkával a hívő léleknek a túlvilági örök békére való eljutását kellett szolgálnia. A jogalkotás mindkét formájának közös célja tehát – felhasználva mind a világi, mind az egyházi hierarchiát; a világi és a lelki hatalmat – egyetlen egységben jelent meg, elméleti síkon: a teljes béke megvalósítása érdekében.^[42]

[11] Szükséges figyelmet fordítani Francisco de Vitoria (†1546) írásaira is, akinek elmélete kiemelkedő módon tanúskodik arról, hogy mennyire szoros és elválaszthatatlan kapcsolat áll fenn az erkölcs, a természetjog és az emberi jogalkotás között, amely nemcsak a pozitív állami jogot foglalja magában, hanem magát az egyházjogot is. De Vitoria számos teológiai, filozófiai, jogtudományi és egyházjogi művet hagyott az utókorra. Ezekben a munkákban különösen is egyértelművé tette az egyes emberek egyenlő értékét, amivel korát megelőzve kifejtette az egyenlő emberi méltóság teológiai és filozófiai alapjait, valamint állást foglalt a mindebből a jogalkotás és a jogalkalmazás területére tartozó következmények mellett.^[43]

[12] De Vitoriahoz hasonlóan nem feledkezhetünk meg Francisco Suárezról (†1617)^[44] és *De legibus* című munkájáról sem. Ez a mű, korszaktól függetlenül, világos értelmezését adja a jog jelentésének, egyúttal pontos képet közvetít a barokk idők európai jogalkotásáról és jogi képzéséről, a jog változatlan alapelveihez való viszony szempontjából.^[45] Fontos kihangsúlyoznunk, hogy magának a jognak a kérdése – legalábbis a szakrális jogrendszereken belül bizonyosan – nemcsak a jogalkotást foglalja magában, hanem a lelkiismeretből eredő erkölcsi elvet is, azaz azt, hogy mi a helyes és elvárható tett.^[46] A kettő között fennálló szoros köteléket – amely együtt szolgálja az igazságosságot (*iustitia*) – fejt ki Francisco Suárez.^[47] Úgy ítéli meg, hogy az igazságosság és az igazság társadalmon belüli előmozdításához nem pusztán a törvények ismerete fontos, hanem a normák pontos, a

jogalkotó szándékát (*mens legislatoris*) szem előtt tartó értelmezése is.^[48] Ez az az eszköz, amely által a változó külső körülmények között a jó törvény változatlan tartalma és értéke megőrizhető.^[49]

Megfogalmazása szerint ennek a változatlan értéknek a stabilitása szükséges a jogrendszer – legyen az állami vagy egyházi – és az emberi természetben rögzítettek összhangjának objektív biztosításához. A jogrendszer működéséhez elengedhetetlen Suárez szerint, hogy érthető legyen az emberi értelem számára is. Ezáltal válhat csak nevelhetővé az akarat a jogkövető magatartás megtartására és az előmozdítandó jó megvalósítására.^[50]

[13] Suárez érvelése azért is jelentős, mivel feloldja a jog – egyházjog – belső és külső egyházjog – erkölcs fogalmak keresztény felekezeten belüli terminológiai és történelmileg kialakult tartalmi vitáját.^[51] Egyúttal tárgyilagos és megalapozott választ ad azon – röviddel később felmerült – elvi próbálkozás jogelméleti alapjainak a tévedéseire,^[52] amellyel Johannes Limnäus (†1665) 1634-ben^[53] beilleszthetőnek tartotta az egyházjog önálló jogrendszerét a Német-római Birodalom közjogába.^[54] Ennek a szellemi áramlatnak a kiküszöbölésére született meg a „két tökéletes társaság” (*societas perfecta*) elmélete (mely szerint mind az állam, mind az egyház rendelkezik minden olyan eszközzel – beleértve a jogrendszert is –, amely saját céljának megvalósításához szükséges),^[55] amely egészen a II. Vatikáni Zsinatig (1962–1965) alapvetően meghatározta az egyházjogot, valamint az állam és egyház kapcsolatának elvi kérdéseit, köztük a jogalkotást is.

[14] Jól látható, hogy az egyházi joganyag legfőbb jellegzetessége – keletkezési dátumától függetlenül – annak „szent karaktere”.^[56] A keresztény egyházi közösség életének elsődleges és lényegi forrása a Szentírás, amely a katolikus és ortodox közösségek esetében kiegészül a szenthagyománnyal, a katolikus egyházban pedig az egyházi Tanítóhivatallal. Így ezek egyúttal nélkülözhetetlen alapok az egyházjog mint normarendszer számára, mivel azoknak a személyeknek és tárgyakkal a kapcsolatát szabályozzák, akik pontosan meghatározott módon kötődnek az egyházi közösség életéhez és működéséhez.^[57] Ennek a sajátos életnek a tudományos értelmezése – amint arra többek között Gianfranco Ghirlanda 2013-ban rámutatott^[58] – szükségessé teszi az egyházjog beillesztését – a jogtudományokon túl – a teológiai tudományok közé, ahogy az kifejezett formában megtörtént a II. Vatikáni Zsinaton. Ez nem azt jelenti, hogy elhagyhatóvá válna a jogi módszer alkalmazása az egyházjog értelmezésekor; inkább annak kettős természete kerül kihangsúlyozásra. Ennek elemzéshez azonban értelemszerűen összetett módszerre van szükség.^[59] A római jogrendszer, terminológia és források lényegi befolyást gyakoroltak a kánonjog fejlődésére, beleértve annak forrásait, módszerét, kifejezéseit és intézményeit.^[60] ->A kontinentális jogrendszerek közös öröksége – melynek területén az egyik legjelentősebb hatást éppen az egyházi joggyűjtemények fejtették ki – napjainkig lényegileg meghatározza az egyházfegyelmet, annak ellenére, hogy az számos esetben módosult az évszázadok folyamán.

2. Az egyházjog mint jogrendszer ágai

[15] A tételes egyházjogot a hatályos Egyházi Törvénykönyv (*Codex Iuris Canonici*, CIC) szerkezete alapján a következő ágakra osztjuk: 1) általános normák; 2) az egyház hierarchikus felépítése, melyet egyesek alkotmányjognak, mások ugyanezt – vagy a krisztushívókra vonatkozó részét – személyi jognak nevezik. Az új CIC előkészítése idején komolyan felmerült egy egyházi alaptörvény, „alkotmány” önálló kidolgozásának és kihirdetésének a lehetősége, de ettől a törvényhozó végül eltekintett, mivel számos tartalmi, szerkezeti és terjedelmi kérdést vetett fel. 3) szerzetesjog; 4) szentségi jog, melyből kiválik az egyik legélelnekebb jogterület, a (5) házasságjog; 6) liturgikus jog; 7) egyházi vagyoni jog; 8) büntetőjog; 9) eljárásjog, azon belül a legnagyobb területet képező perjog; 10) közigazgatási jog; 11) az egyház tanító feladata; 12) missziós jog. A nem tételes tudományágak között kell említenünk az egyházjogtörténetet, melyen belül megkülönböztetünk forrás-, intézmény- és tudománytörténetet; valamint idetartozik az egyházjog teológiája, az egyházjogi metodológia, az egyházjogi pszichológia és pszichiátria.^[61]

3. Az egyházjog segédtudományai

[16] A nem pozitivisták jogfelfogását követve,^[62] a jog általánosságban magában foglalja az isteni jogot, az emberi természetből következő szokásjogot és az ezeken alapuló normarendszert. Mindez a társadalmon belüli kapcsolatok és viszonyok bővülése, specializálódása és intézményesülése következtében, hierarchikusan rendezett írott jogszabályok által válik rendezetté. Eszerint a jog rendeződésének egyik jellegzetessége, hogy az egyedi estre született jogi normák helyébe a jog és az adott jogrendszer általánosan alkalmazható elvei és szabályai lépnek. A jogszabály magyarázat, a jogrendszer hierarchikusan rendezett volta miatt meghatározott illetékességi szinteket feltételez. Létezik azonban olyan eset, amely teljesen új, és semmilyen korábbi, még a régi jogban fellelhető kázusok alapján sem bírálható el. Ilyen joghézag esetében új norma alkotására van szükség, ami nyilvánvalóan az eset sajátosságai szerinti jogalkotói hatalommal rendelkező hierarchikus szint intézkedését kívánja meg. A jogszabály megszővegezése azonban az egyházjogban nem lehet független az isteni jogtól, a természetjogtól és a már létező egyházi pozitív jogtól, mivel így a jogrendszeren belüli axiomatikus szisztéma önellentmondásba kerülne.^[63] Jól látható tehát, hogy az egyház élete folyamán kialakult axiómarendszer minden részletében kötődik az egyház Krisztustól rendelt céljához, a lelkek üdvösségéhez, annak doktrinális és diszciplináris kereteihez.^[64] Az egyházi jogalkotás, jogértelmezés és jogalkalmazás éppen ezért soha nem lehet önkényes. Az ún. kánoni méltányosság alapelve tehát az egyedi esetben a személy lelki üdvösségét előmozdító lehető legalkalmasabb döntés meghozatalát jelenti. A bírósági ítélet – de akár a belső fórumon kialakított állásfoglalás is – az ún. erkölcsi bizonyosság elérésével születik meg. Ez a helyes – és nem téves – lelkiismeret szavára építve, a keresztségben elfogadott és a többi szentség által megerősített, valamint a hitvallásban kifejezett Isten előtt, komolyan megfontolva meghozott döntést jelenti.^[65]

[17] Az egyházjog művelését, más tudományokhoz hasonlóan, nagyszámú segédtudomány, valamint azok ismerete és alkalmazása könnyíti meg. A segédtudományokon belül több olyan tudományágat különböztetünk meg, amelyek más tudomány (például történelem, jog, teológia stb.) területén is segédtudományi besorolással rendelkeznek. Olyan önálló tudományokat vagy tudományágakat is találunk, amelyek saját segédtudomány-rendszerrel rendelkeznek, azonban az egyházjogtudomány szempontjából segédtudománynak minősülnek. Az egyházjog mint hármas természetű tudomány (teológia – filozófia – jog) művelését segítő jogtudományi területek – kiegészülve a történelemmel és annak segédtudományaival – többszörösen is multidiszciplináris rendszert alkotnak.

[18] Az egyházjog művelését segítő jogtudomány területéhez tartozó segédtudományok ennek tükrében a jogfilozófia, a jogtörténet – külön kategóriát képezve az ókori jogtörténet –, a római jog, a *ius commune*, a bizánci jog, a nemzetközi jog és az összehasonlító jog.^[66] Mivel az egyházjog egyes esetekben utal az állami jogra (például a végrendelet formai feltételei vagy az államilag szabályozott formában megkötött munkaviszony esetén), a polgári jogot is ide kell sorolnunk; de itt említhető az egyház és más vallási közösségek működésének és a vallás- és lelkiismereti szabadságnak a jogi rendezése is, ami az alkotmányjog területét jelenti.

[19] A vallásbölcselet (filozófia) meggyőződése szerint a filozófiai istenfogalom nem áll ellentétben a hit által és a kinyilatkoztatásból megismert Isten-fogalommal, sőt azt az emberi értelem számára világosabbá is teszi. Így az egyházjogi terminológia legtöbb elemének megfelelő értelmezéséhez a filozófiai tudományágainak letisztult ismeretére van szükség.^[67] Ezek a logika, az ismeretelmélet (*logica maior*, gnoszeológia, noétika, kritika, kriteriológia, episztemológia), az antropológia és az etika.^[68]

[20] A kánonjog egyedi kategóriája a *certitudo moralis*, vagyis az ún. erkölcsi bizonyosság. Az egyházjog ezt a kifejezést az eljárásjogon belül alkalmazza, mégpedig a bírói ítélet megalkotásának feltételeként. Az ítélet meghozatala előtt – legyen az peres vagy büntető, vagy valamely sajátos eljárásfajtában (házassági, holtta nyilvánítási eljárás, a szentelés semmisségének kinyilvánítása) hozott – az egyedül eljáró bírónak vagy a társas bíróság tagjainak a peres iratok és a további bizonyítékok alapján el kell jutniuk az erkölcsi bizonyosságra, vagyis arra a lelkiismereti meggyőződésre, hogy a meghozandó

ítélet tartalmilag igaz, megfelel a kánoni előírásoknak, és a lelkek üdvösségét szolgálja (CIC 1608. kán. 1–4. §§).

[21] Az etika azonban, szemben az erkölcstannal (vö. morálteológia), nem teológiai, hanem filozófiai tudomány. A keresztény etika a keresztény bölcseletnek az az ága, amely az ember erkölcsi cselekvésére filozófiai – és nem teológiai – eszközökkel reflektál.^[69] Az egyházjog rendszere számos esetben az ember általános természetéből következő cselekményekre vonatkozó normákat rögzít, melyre példa a jogcselekmény hiányosságainál az *actus humanus* (kényszermentes emberi cselekedet) vizsgálata; vagy akár a mentő, enyhítő, és súlyosbító körülmények felsorolása és mérlegelése, valamint a felróhatóság felmérése. Az állapotbeli köteleességek teljesítésének az elemzése, az elvárható gondosság megtartásának a vizsgálata sajátosan is az etika tárgykörébe tartozik. Mindezek nem pusztán morális kérdéseket vetnek fel, ami szükségessé teszi az egyházjogilag releváns cselekmény megfelelő megítéléséhez az etika általános elveinek, módszerének és eredményeinek az alkalmazását.

[22] A kánonjog sajátosságai révén nem pusztán a jogtudományok közé sorolható be, hanem a benne alkalmazott módszer alapján a teológiai tudományok közé is.^[70] Ez a kettősség végigkíséri a kánonjog történetét. Egyfelől a kánonjog jogi jellegzetességei visszanyúlnak az ókori szakrális jogrendszerekre, nevezetesen az izraelita jogra mint kezdeti forrásra, továbbá a római jogra mint külső keretre. Természetesen a jogtudomány egyetemi szintű oktatása és annak XII–XIII. századi virágzása a kánonjogban is érezteti hatását, mely által a kánonjog a *ius commune* részeként jelentős római jogi nyelvi, érvelési és szerkezeti meghatározottságokban részesült.^[71] Azonban nem szabad elfelejteni, hogy a kánonjog mind ez idő alatt folyamatosan megőrzi szakrális jellegét. A Biblia, a szenthagyomány és a tanítóhivatal alapvető és lényegét meghatározó forrásai az egyház életének, így az ebben az életben részt vevő személyek és dolgok kapcsolatát szabályozó normarendszernek, a kánonjognak is. Az egyház kinyilatkoztatás fényében való tudományos vizsgálata, annak jogi rendszerét feltáró és megvilágító elemzése a teológiai tudományágak közé emeli a kánonjogot. Ez nem azt jelenti, hogy az egyházjog művelése nélkülözhetné a jogi módszer alkalmazását, hanem azt, hogy az egyház kettős természete (e világi–transzcendens) szükségessé teszi, hogy azt összetett eszközzel vizsgáljuk. Az egyházjog saját történettel – mint önálló tudományággal – is rendelkezik, mely szükséges a hatályos jog megfelelő megismeréséhez, különösen akkor, ha a hatályos jogi norma régi jogot foglal magában.^[72] Az egyházjog másik jellegzetességéhez kötődik az egyházjog teológiája, amely az egyházjogot érintő, továbbá az egyházjog tudománya által megválaszolt és értelmezett teológiai kérdésekkel foglalkozik.^[73]

[23] Az egyházjog művelését segítő, a teológia tudományterületéhez tartozó segédtudományok ennek tükrében a biblikus exegézis, a fundamentális (alapvető) teológia, a dogmatika, a morálteológia, a liturgia és a pasztorálteológia (lelkipásztorkodástan).^[74]

[24] Az egyházjog értelmezését – a jogalkotást és jogalkalmazást – segítő tudományok közé soroljuk a történelemtudomány és a teológia határterületén elhelyezkedő tudományokat is: az egyháztörténelmet, a patrológiát (ókeresztény egyház- és irodalomtörténet), az egyházi régészetet és magát a világtörténelmet.^[75] Mindezek mellett nem tekinthetünk el a történelemtudomány klasszikus segédtudományai, a kronológia, az epigráfia, a paleográfia, a kodikológia, az oklevéltan és a filológia^[76] használatától sem.

4. Az egyházjogi szócikkek tematikája

[25] Amint azt a [3] bekezdésben Carlo Fantappiè elvi kifejtése alapján összefoglaltuk, az egyházjogot jognak, rendszerét önálló szakrális jogrendszernek, és tudományát önálló egyházjogtudománynak kell tekintenünk. Az kellőképpen kitűnik az egyházjog sajátosságainak, jogágainak és segédtudományainak a bemutatásából, hogy egy komplex – jogi és teológiai módszerrel – működő rendszerről beszélhetünk. Ez a kijelentés nem pusztán a keresztény egyházak belső jogára, hanem általánosságban a vallási közösségek saját normarendszerére is igaz. Tény azonban, hogy a

kontinentális jogrendszerek szerkezeti felépítéséhez, belső logikájához, szakkifejezéseihez a keresztény egyházak, azon belül is a katolikus egyház joga áll a legközelebb. Ezt az állami és egyházi jogrendszer egymás melletti működésének és fejlődésének a XVIII–XIX. századig nyomon követhető története kellőképpen alátámasztja.^[77]

[26] Az Internetes Jogtudományi Enciklopédia összeállításakor a szerkesztők részéről nem volt kérdéses, hogy az egyházjog mint önálló jogrend ismertetése hozzátartozik a jogtudomány egészének a szisztematikus bemutatásához. Nemcsak az ókori, középkori és modern kori jogtörténetben betöltött szerepe miatt igaz ez, hanem azon folyamatos kölcsönhatás következtében is, amely mind a mai napig fennáll. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a vallási-egyházi közösségek jogalanyai az állam jogalanyai is egyúttal,^[78] így valójában két szimbiózisban lévő rendszerről beszélhetünk, amelyek egymásra gyakorolt hatása vagy elkülönülése az állam és egyház alkotmányos elválasztási típusának az adott országban belül történő érvényesülésétől függ.^[79]

[27] Az egyházjog a maga komplexitásában is szerteágazó jogrend, amely az egyes egyházak, egyházi vagy vallási közösségek (ettől különböző megnevezéseik is léteznek egy adott állam alkotmányjogán belül) esetében is alapvetően eltérő jellegzetességekkel rendelkezik. Épp ezért a jogtudományon belül komoly szakmai és metodológiai kérdést vetett fel, hogy jogtudományi ágai, témái, fogalmi miképpen kaphatnak helyet az enciklopédiában (megőrizve egyfelől annak a teljességre való törekvését, másfelől a felvett szócikkek tematikus arányát). A szakmai egyeztetések eredményeként negyvennégy leíró szócikk került kiválasztásra az enciklopédia Egyházjog rovatába (->állami egyházjog, ->az egyház és az állam viszonya, ->Apostoli Szentszék, ->belső fórum, ->egyházi anyakönyvek, ->egyházi büntetendő cselekmények, ->egyházi büntetések, ->egyházi büntetőeljárás, ->egyházi büntetőjog, ->egyházi egyedi közigazgatási intézkedés; ->egyházi eljárásjog, ->egyházi házasságjog, ->egyházi hivatal, ->egyházi holtak nyilvánítás, ->egyházi javak, ->egyházi jogszabályok, ->egyházi közigazgatási peres eljárás, ->egyházi munkaviszony, ->egyházi oktatás és nevelés, ->egyházi temetés, ->az egyházjog hatása az európai jogi kultúrára, ->az egyházjogi források története, ->egyházjogi intézménytörténet, ->egyházkormányzati hatalom, ->főkegyúri jog, ->házassági akadályok, ->jogcselekmény, ->kánonjogtudomány, ->kegyes alapítványok, ->keleti egyházjog, ->a klerikusok egyházjogi helyzete, ->krisztushívők társulásai, ->magánegyháziság, ->pápaavasztás, ->római pápa, ->prímás, ->privilegium fori, ->részegyházak és csoportjaik, ->személyek az egyházjogban, ->szentségi jog, ->szenttéavatási eljárás, ->szerzetesjog, ->a vallási jogrendek egymáshoz való viszonya). A kiválasztás elsődleges szempontja az volt, hogy olyan ágak, témák és fogalmak kerüljenek részletes, a tudományos meggyőződés jelenlegi állását letisztult módon tükröző bemutatásra, amelyek egyfelől átfogó képet tudnak nyújtani az egyházjogról mint önálló jogrendszerről (vagy jogrendszerekről), másfelől kapcsolódnak az állami jogi tematikájú szócikkek által tárgyalt területekhez. Mindez a lehető széleskörűbb jogi szemlélet tárgyilagos megismertetését szolgálja. Olyan kutatókat törekedtünk felkérni az egyes szócikkek szerzőinek, akik nem pusztán az adott kérdéskör szakmailag elismert művelői, hanem a különböző egyházak, felekezetek, vallási közösségek egyedi hangsúlyait is érvényesíteni tudják a szócikkek gyakran kismonográfia szintű anyagában. A felkért szerzők munkájukat akkurátusan végezték úgy, hogy az eddigi – nemzetközileg is megbecsült – publikált eredményeiket és tudományos értekezéseiket integránsan beillesztették az elkészült szócikkek anyagába, biztosítva ezzel a tanulmányok kiemelkedő színvonalát; másfelől – munkájukat a szócikkek számára előírt keretek közé helyezve – megtartották az „enciklopédia” műfaj metodológiai kritériumait.

orac

EMBERI JOGI ENCIKLOPÉDIA

5. JEGYZETEK

- [1] Pedro Rivas: „Derecho” in Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (szerk.): *Diccionario General de Derecho Canónico III*, Pamplona, Universidad de Navarra, 2012, 64–70, különösen 67–68.
- [2] Gaetano LO CASTRO: „Derecho canónico” in Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (szerk.): *Diccionario General de Derecho Canónico III*, Pamplona, Universidad de Navarra, 2012, 73–94, különösen 78–81.
- [3] Rudolph SOHM: *Kirchenrecht I-II*, Leipzig, Duncker & Humblot, 1892–1923; Yves CONGAR: „Sohn nous interroge encore” *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 1973/2, 263–294. Az újabb szakirodalomból, részletesen lásd ERDŐ Péter: *Az egyházjog teológiája – intézménytörténeti megközelítésben (Egyház és jog II)*, Budapest, Szent István Társulat, 1995, 17–19, 69–82.
- [4] SZUROMI Szabolcs Anzelm: „Megalapozott-e az Egyházban létező jogalkotás és a saját belső szakrális jogrend léte?” in PUSKÁS Attila – PERENDY László – HOVÁNYI Márton (szerk.): *Reformáció és ökumenikus párbeszéd. Teológiai tanulmányok* (Varia Theologica 9.), Budapest, Szent István Társulat, 2018, 303–308, különösen 305.
- [5] Jean-Louis THIREAU: *Introduction historique au droit*, Paris, Flammarion, 2001, 285–300; Szabolcs Anzelm SZUROMI: „From Morality to Positive Law – Theological, Legal Theory and Canon Law Historical Considerations” *Angelicum* 2015/2, 195–212, különösen 208.
- [6] HERGER Csabáné: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században* (Habsburg történeti monográfiák 10.), Budapest, ÚMK, 2010, 33–62.
- [7] Carlos José ERRÁZURIZ M.: „Derecho canónico [estudios eclesiásticos de]” in Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (szerk.): *Diccionario General de Derecho Canónico III*, Pamplona, Universidad de Navarra, 2012, 94–103, különösen 95–98.
- [8] SZUROMI (4. j.) 207.
- [9] René DAVID: *A jelenkor nagy jogrendszerai. Összehasonlító jog*, ford. NAGY LAJOSNÉ DUSA Margit, Budapest, Franklin, 1977, 123–127.
- [10] DAVID (9. j.) 255–321.
- [11] DAVID (9. j.) 163–184.
- [12] Részletesen lásd Georges Chehata ANAWATI – Louis GARDET: *Mystique Musulmane. Aspects et Tendencias – Expériences et Techniques* (Études Musulmanes VIII), Paris, J. Vrin, 1986, 16; vö. Ayatollah Sheikh Mohammad Hussein AL-ANSARI: *Who and Why? Islamic Creed Answers*, Najaf, ³2014, 7–9, 11–15.
- [13] DAVID (9. j.) 371–392.
- [14] Wolfgang WALDTSTEIN: *A szívébe írva. A természetjog mint az emberi társadalom alapja* (Pázmány könyvek 7.), Budapest, Szent István Társulat, 2012.
- [15] Vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm: „A »szent hatalom«-ról és gyakorlásáról alkotott koncepció sajátosságai 1073 és 1303 között” in GEDŐ Éva – HORVÁTH Emőke (szerk.): *Hatalom, legitimitáció, ideológia. Történelmi tanulmányok*, Budapest, L'Harmattan, 2007, 58–67.
- [16] Zenon GROCHOLEWSKI: *La legge naturale nella dottrina della Chiesa*, szerk. Luigi CIRILLO, Roma, Consult Editrice, 2008, 21–28, 33–35.
- [17] ERDŐ Péter: *Jog, kánonjog, kultúra egy új antropológiai helyzet küszöbén*, Budapest, MTA, 2014, 5–6.
- [18] SCHANDA Balázs: *Világi jog az egyházjogban – egyházjog a világi jogban? Kánonjog* 1999, 79–88.
- [19] Vö. SCHANDA Balázs: „Néhány megjegyzés a lelkiismeret és vallásszabadság jogáról, valamint az

egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi C. törvényről” *Jogtudományi közlöny* 2011/10, 515–520.

[20] Carlo FANTAPPIÈ: *Per un cambio di paradigma. Diritto canonico, teologia, e riforme nella Chiesa*, Bologna, EDB, 2019, 11–18.

[21] FANTAPPIÈ (20. j.) 11–12.

[22] FANTAPPIÈ (20. j.) 13–15.

[23] FANTAPPIÈ (20. j.) 15–18.

[24] ERDŐ Péter: *Egyházjog* (Szent István Kézikönyvek 7), Budapest, Szent István Társulat,⁵2014, 53.

[25] Gommarus MICHIELS: *Normae generales iuris canonici I*, Lublin, Universitas Catholica, 1929, 11.

[26] Pl. Franz Xavier Wernz: „Isten vagy az egyházi hatóság által kinyilvánított és a katolikus Egyház számára előírt törvények összessége” (Franz Xaver WERNZ: *Ius decretalium ad usum praelectionum in scholis textus canonici sive iuris decretalium I*, Prati, Giachetti, 1913, 46); Gommarus Michiels: „Az egyházi hatóság által alkotott, kifejezésre juttatott vagy jóváhagyott jogi normák, amelyek az egyházhoz tartozó minden személy jogait és kötelezéseit úgy határozzák meg és rendezik, hogy az az egyházi közösséget megőrizze, és közelebb vigye az egyház saját céljának eléréséhez” (Gommarus MICHIELS: *Normae generales iuris canonici I*, Parisiis, Typis Societatis S. Joannis Evangelistae, 1949, 11); Erdő Péter: „Az egyházjog azoknak a kötelező cselekvési szabályoknak az összessége, amelyet arra illetékes egyházi hatóság, az Egyház javára, egy arra megfelelő közösségnek, kellően kihirdetett, tartós, önálló, általános és jogi jellegű formában hoz.” ERDŐ (24. j.) 53.

[27] SZUROMI Szabolcs Anzelm: „A kánoni jog főbb sajátosságai” in CSEHI Zoltán – SCHANDA Balázs – SONNEVEND Pál (szerk.): *Viva Vox Iuris Civilis: Tanulmányok Sólyom László tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*, Budapest, Szent István Társulat, 2012, 558–566; vö. Dawid BUNIKOWSKI: (szerk.): *Historical and Philosophical Foundations of European Legal Culture*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2016, 101.

[28] Vö. „De libero arbitrio 1.6.” in SANT’AGOSTINO: *Dialoghi II* (Opere di Sant’ Agostino III/2), Roma, Città Nuova, 1976, 172–174.

[29] FANTAPPIÈ (20. j.) 63–179.

[30] I-II q. 91 art. 2: S. Thomae AQUINATIS: *Summa Theologiae II*, Taurini–Romae, 1940, 414.

[31] Szabolcs Anzelm SZUROMI: „Legislazione civile, legislazione canonica” in Louis BERKVENS – Jan HALLEBEEK – Georges MARTYM – Paul NÈVE (szerk.): *Recto ordine procedit magister. Liber amicorum E. C. Coppens* (Iuris Scripta Historica XXVIII), Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 2012, 303–312, különösen 304–305.

[32] S. Thomae AQUINATIS (30. j.) 513–516.

[33] S. Thomae AQUINATIS (30. j.) 516–523.

[34] I-II q. 93 artt. 1–6: S. Thomae AQUINATIS (30. j.) II. 526–532.

[35] I-II q. 94 artt. 1–6: S. Thomae AQUINATIS (30. j.) II. 532–539.

[36] I-II q. 95 artt. 1–4: S. Thomae AQUINATIS (30. j.) II. 539–544.

[37] I-II q. 96 artt. 1–6: S. Thomae AQUINATIS (30. j.) II. 544–551.

[38] I-II q. 90 art. 1: S. Thomae AQUINATIS (30. j.) II. 513–514.

[39] I-II q. 90 art. 2: S. Thomae AQUINATIS (30. j.) II. 514–515.

[40] I-II q. 91 art. 3: S. Thomae AQUINATIS (30. j.) II. 518–519.

[41] Walter ULLMANN: *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, London, Methuen, 1972, 207–10. oldal

226; Szabolcs Anzelm SZUROMI: „Peculiarities of the Conception of ‘Sacred Power’ and its Exercise between 1073 and 1303” in *Folia Theologica* 2007, 261–270.

[42] SZUROMI Szabolcs Anzelm: „Moralitás, jog és emberi méltóság a katolikus egyház jogában” in PUSKÁS Attila – PERENDY László (szerk.): *Istenképiség, átistenülés, emberi méltóság. Teológiai tanulmányok* (Varia Theologica 10), Budapest, Szent István Társulat, 2019, 275–290, különösen 280–282.

[43] Ramón HERNÁNDEZ MARTÍN: *Francisco de Vitoria: vida y pensamiento internacionalista*, Madrid, BAC, 1995; José Miguel VIEJO-XIMÉNEZ: „»Totus orbis, qui aliquo modo est una republica« Francisco de Vitoria, el derecho de gentes y la expansión atlántica castellana” *Revista de Estudios Histórico-Jurídicos* 2004, 359–392.

[44] José Ángel García CUADRADO (szerk.): *Los fundamentos antropológicos de la ley en Suárez* (Colección de Pensamiento Medieval y Renacentista 145), Pamplona, Ediciones Universidad de Navarra, 2014.

[45] Jesús María García AÑOVEROS: „Las ediciones críticas del «Corpus Hispanorum de Pace» del CSIC: contenido, obras y autores, metodología” in Miguel Anxo PENA GONZÁLEZ (szerk.): *De la primera a la segunda “Escuela de Salamanca”. Fuentes documentales y línea de investigación* (Fuentes documentales 7), Salamanca, Servicio de Publicaciones, Universidad Pontificia de Salamanca, 2012, 269–288, különösen 283–287.

[46] Carlos José M. ERRÁZURIZ: *Justice in the Church: Fundamental Theory of Canon Law* (Collection Gratianus Series, Handbook), Montréal, Wilson & Lafleur, 2009, 40.

[47] Lib. I Cap. II 1-2: Franciscus SUÁREZ: *Tractatus de legibus ac Deo legislatore in decem libros distributes*, Neapoli, Ex Typis Fibrenianis, 1872, 5–6.

[48] Vö. Esposito, Constantino, *¿De qué ‘naturaleza’ es el derecho de Suárez?*, in CUADRADO (44. j.) 17–47.

[49] I Cap. IV, 1: SUÁREZ (47. j.) 14.

[50] SUÁREZ (47. j.) 14; vö. Paul PACE: „Suárez and the Natural Law” in Victor SALAS – Robert FASTIGGI (szerk.): *A Companion to Francisco Suárez* (Brill’s Companions to the Christian Tradition 53), Leiden, Brill, 2015, 274–296.

[51] SZUROMI (4. j.) 306. Vö. Boleratzky Lóránd világos kifejtésével a magyar evangélikus egyházjogba történő bevezetőjében. BOLERATZKY Lóránd: *A magyar evangélikus egyházjog alapjai és jogforrásai I*, Budapest, Ordass Lajos Baráti Kör, 1991, 11–26.

[52] Vö. Ian HUNTER – David SAUNDERS (szerk.): *Natural Law and Civil Sovereignty. Moral Right and State Authority in Early Modern Political Thought*, New York, Palgrave Macmillan, 2002, 183.

[53] Johannes LIMNAEUS: *Iuris publicum Imperii Romano-Germanici I–IX*, Straßburg, Erstauflage Straßburg, 1629–1634.

[54] Vö. ERDŐ Péter: *Jog az Egyház hagyományában és életében*, Budapest, Szent István Társulat, 2016, 58–59.

[55] Részletesen vö. Alfredo OTTAVIANI: *Institutiones iuris publici ecclesiastici I–II*, Città del Vaticano, Typis Polyglottis Vaticanis, 41958–1960.

[56] Vö. ERDŐ (24. j.) 64.

[57] Antonio María ROUCO VARELA: *Ecclesia et Ius. Escritos de derecho canónico y concordatario* (Studia Canonica Matritensia 1), Madrid, Ediciones Universidad San Dámaso, 2014, 24–29.

[58] Gianfranco GHIRLANDA: *Introduzione al diritto ecclesiale. Lineamenti per una teologia del diritto nella Chiesa* (Diritto Canonico 2), Roma, Gregorian & Biblical Press, 2013, 20–22.

- [59] SZUROMI Szabolcs Anzelm: „A kánonjogtudomány módszerének vázlata” in SZUROMI Szabolcs Anzelm (szerk.): *A tudományos módszer* (Pázmány Könyvek 9), Budapest, Szent István Társulat, 2013, 85–95.
- [60] Jean GAUDEMET: „Les sources du Décret de Gratien” *Revue de Droit Canonique* 1998, 247–261; José Miguel VIEJO-XIMÉNEZ: „La recepción del derecho romano en el derecho canónico” *Annaeus* 2005, 139–169; José Miguel VIEJO-XIMÉNEZ: „Un capítulo del authenticum Boloñés en la Concordia discordantium canonum” in BERKVENIS–HALLBEEK–MARTYN–NÈVE (31. j.) 313–329, különösen 314–315.
- [61] Részletesen vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm: *Egyházjogi metodológia* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae I/8), Budapest, Szent István Társulat, 2011, 28–29; ERDŐ (24. j.) 56–57.
- [62] José DELGADO PINTO: „Derecho. Historia. Derecho Natural. Reflexiones acerca del problema de la oposición entre la existencia del Derecho Natural y la historicidad de los Ordenes Jurídicos” *Anales de la Cátedra Francisco Suárez* 1964/2, 73.
- [63] Pedro RIVAS: „Derecho” in OTADUY–VIANA–SEDANO (2. j.) III. 64–70, különösen 68–69.
- [64] SZUROMI Szabolcs Anzelm: *Egy működő szakrális jogrend* (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/16.), Budapest, Szent István Társulat, 2013, 35–39.
- [65] ERRÁZURIZ (46. j.) 259–260.
- [66] Részletesen vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm: „A kánonjog jogtudomány területéhez tartozó segédtudományai” in RAFFAI Katalin – SZABÓ Sarolta (szerk.): *Honeste benefacere pro scientia – Ünnepi kötet Burián László 65. születésnapja alkalmából*, Budapest, Pázmány Press, 2019, 433–446.
- [67] SZUROMI (62. j.) 34–41.
- [68] Marciano VIDAL: „La fundamentación de la ética teológica como respuesta al reto de la modernidad” *Moralia* 1981/3–4, 419–446; HÁRSFAI Katalin: *Etika*, Budapest, Szent István Társulat, 2006.
- [69] John Joseph HALDANE: „Toward a renewal of Ethics in Public Life” in Sylvester E. VIZI – Tamás G. KUCSERA (szerk.): *Europe in a World in Transformation* (Conference at the Hungarian Academy of Sciences, 14th–16th December 2006), Budapest, HAS, 2008, 159–164, különösen 163–164.
- [70] WERNZ (26. j.) 66.
- [71] Pl. Szabolcs Anzelm SZUROMI: „La fondazione delle università nel medioevo e le particolarità dell’insegnamento universitario” *Folia Theologica et Canonica* 2014/(25/17), 123–134.
- [72] Péter ERDŐ: „Die Forschung der Geschichte des kanonischen Rechts: ein Dialog zwischen Theologie und Rechtsgeschichte” in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 2005/1, 1–16.
- [73] ERDŐ (3. j.) 69–190; Velasio DE PAOLIS: *Note di teologia del diritto* (Facoltà di Diritto Canonico San Pio X; Manuali 7), Venezia, Marcianum, 2013, 135–190.
- [74] SZUROMI (59. j.) 29–34.
- [75] SZUROMI (59. j.) 56–66.
- [76] SZUROMI (59. j.) 66–81.
- [77] SZUROMI Szabolcs Anzelm: „Megjegyzések az egyház és állam modern kori viszonyának változásaihoz” *Jogtörténeti Szemle* 2003/2, 7–13.
- [78] SZUROMI Szabolcs Anzelm – FERENCZY Rita: *Kérdések az állami egyházjog köréből – Érintkezési*

pontok két önálló jogrendszer között (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/17), Budapest, Szent István Társulat, 2014, 45–46.

[79] SZUROMI Szabolcs Anzelm: „Relación iglesia – estado: Sobre los concordatos iglesia – estado en diversos países de la Europa Oriental (entre 1990 y 2019)” *Folia Theologica et Canonica* 2019/(30/22), 109–119, különösen 113–115.